

Reformáció Öröksége Könyvek I.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

H I T 2018

HAGYOMÁNY, IDENTITÁS, TÖRTÉNELEM

SZERKESZTETTE

KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR

L'Harmattan • Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye • Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2019

A kötet a 2018. október 25–26-én „Hagyomány, Identitás, Történelem (HIT2018) Református egyháztörténeti konferenciák I.” címmel megrendezésre került tudományos konferencia tanulmányá bővített előadásait tartalmazza.

Felelős kiadó:

Hanula Gergely, Kocsev Miklós a KRE HTK dékánja és Gyenes Ádám a Kiadó igazgatója

Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és
Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2019
© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019
© L'Harmattan Kiadó, 2019
© Szerzők, szerkesztők, 2019

ISBN 978-963-414-570-7
ISSN 2676-9824

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Lectori salutem	9
Dr. Zsengellér József köszöntője	11

16–17. SZÁZAD

CSORBA DÁVID: Persecutio Hungaricae, avagy a hazai gályarab-történelem újabb forrásai	17
KOMLÓSI PÉTER: Hol képzik a református lelkészt?, avagy a lelkészképzés egy fontos aspektusa a 16. századi reformáció korában	35
MAGYAR BALÁZS DÁVID: „Tetszett az Istennek, hogy felfedje a bűnt?!” A házasságtörés szankcionálásának teológiai és jogi aspektusai Genfben és a korai magyar reformációban, különös tekintettel Debrecen város joggyakorlatára.	51
ÓSZ SÁNDOR ELŐD: Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana	71
SZABÓ ANDRÁS: Egyházalapítók. A magyar református egyház vezető egyéniségei a 16. században	89
SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ: Keresztény-egyházi eredetű családnevek a magyarban.	101

18–19. SZÁZAD

HEGYI ÁDÁM: Milyen szerepet játszottak az inventáriumok a kulturális emlékezet alakításában az írásbeliség alacsony fokán álló reformátusok között a Magyar Királyság délkeleti részében a 18. században?	117
KOVÁCS I. GÁBOR: A magyarországi tudáselíttek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok	135

MAKKAI BÉLA: Református kivándorlók és missziói egyházmege szervezés Ó-Romániában (1815–1918)	151
SZABÓ ZSOLT: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban.	169

20. SZÁZAD

Ellenállás

BOÉR ZOLTÁN: Az egyház külső szorongatói. Szemelvények a protestáns egyháziakkal szembeni elhárítást végző hivatásos tisztek pályaképeiből	189
BOGNÁR ZALÁN: „Emlékezzetek meg a foglyokról...” Magyarok református keresztyén hittel, identitástudattal idegen kommunista diktatúrák légereiben, börtöneiben	207
ERDŐS KRISTÓF: „...a keresztyénség nem haladás-ellenes dolog, nem a kapitalizmus ötödik hadoszlopa...” A pasaréti református gyülekezet mindennapjai és ünnepei a diktatúrában (1956–1963).	221
KISS RÉKA: Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és a megismerés határai	239
NAGY KÁROLY ZSOLT: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében	273
RIGÓ RÓBERT: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmege szerepe a kollektivizálásban (1952–1960)	295

Intézménytörténet

CSŰRÖS ANDRÁS: A Somogyi Lelkészszakszervezet (1919)	315
CZEGLÉDI SÁNDOR: Állandóság és megújulás dilemmái a két világháború közötti református és evangélikus iskolák hitéletében	321
LUKÁCS OLGA: Az erdélyi református iskolák helyzete az első világháborút követő „berendezkedés” másfél évében	331
MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY: Újvilági források, avagy mit rejthet a karácsonyfa alatti doboz.	343
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Hit és politika a visszacsatolt Észak-Erdélyben. A református egyház súlya és szerepe az Erdélyi Pártban 1940 és 1944 között	357
SZÁSZ LAJOS: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban	375

Emberi sorsok

GÉRA ELEONÓRA: „Krisztus, ki vagy nap és világ”. Dr. Merétey Sándor gyermekorvos feljegyzései és levelei Kecskemét szovjet megszállásáról 1944/1945 fordulójáról	393
ISÓ GERGELY: Kardos János ügyvédi szerepe Ordass Lajos evangélikus püspök konceptiós perében	413
KOVÁCS ÁRON: Egy szamizdatszerkesztő műhelytitkai. Nádosy Ferenc illegális kiadói tevékenysége az 1950-es és 1960-as években	433
LÁNYI GÁBOR: „Amikor a hóhért akasztják”. Fekete Sándor kiszorítása a hatalomból	445
MIRÁK KATALIN: Vajta Vilmos és a református atyafiak. Protestáns morzsák Vajta Vilmos levelesládájából	457
STARK TAMÁS: Egy református „másként gondolkodó”: Báltazár Dezső püspök	471

MILYEN SZEREPET JÁTSZOTTAK AZ INVENTÁRIUMOK A KULTURÁLIS EMLÉKEZET ALAKÍTÁSÁBAN AZ ÍRÁSBELISÉG ALACSONY FOKÁN ÁLLÓ REFORMÁTUSOK KÖZÖTT A MAGYAR KIRÁLYSÁG DÉLKELETI RÉSZÉBEN A 18. SZÁZADBAN?¹

Hegyi Ádám

Az inventáriumok az ellenőrzés dokumentumai, segítségükkel lehet egy-egy személy vagy egy intézmény anyagi állapotát felmérni és a felmerülő hiányok esetén a szükséges lépéseket megtenni. Ez az ellenőrzés viszont nemcsak a hanyag kezelés megfékezésére alkalmas, hanem arra is, hogy segítségével bizonyítani lehessen valakinek vagy valaminek a létjogosultságát. Így például egy egyházközség vagyoni helyzetének összeírása során azt is rögzítik, hogy az eklézsia tulajdonában milyen ingatlanok és ingóságok találhatóak. Alaposabb inventárium esetén nemcsak egyszerűen felsorolják az egyes tételeket, hanem azok eredetéről is tesznek megjegyzéseket, például: mikor öntötték a harangot, ki adományozta azt. Sőt! Az önigazolás érdekében még azt is megemlítik, hogy a gyülekezet temploma mikor került az egyházközség tulajdonába.

Társadalomtörténeti kutatások szerint Nyugat-Európában a kora újkorban kezdtek el az abszolutista uralkodók a totális fegyelmezés igényével fellépni. A francia rendőrséget közvetlenül a király irányította, aki egy olyan besúgóhálózatot hozott létre, amely csak tőle függött. Michel Foucault ezt a panoptikus fegyelmezés tipikus példájának tartotta, mivel ez a rendszer egy olyan panoptikumra hasonlított, amelyben egyetlenegy ember mindenkít megfigyelhetett és meg is büntethetett: a panoptikum ebben az értelmezésben egy olyan börtön, amelyben egy toronyból egyetlen személy képes ellenőrizni és rettegésben tartani az összes rabot.²

A 18. században a Habsburg-uralkodók a Magyar Királyságban szintén abszolutista igényekkel léptek fel. A keresztény felekezetek esetében ez a kegyúri jog centralizálását jelentette, amelynek egyik következménye az lett, hogy a mindenkori király megpróbálta a protestáns egyházakat ellenőrzése alá vonni. Az uralkodók különböző jogi eszközök alkalmazásával lépésről lépésre szorították

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*, Budapest, Gondolat, 1980, 267–309.

vissza a református és az evangélikus egyházakat. Ilyen eszköz volt az, amikor a protestánsok szabad vallásgyakorlatát arra hivatkozva szüntették meg, hogy egy-egy vitatott településen nem tudták igazolni a református vagy az evangélikus egyházközség 16–17. századi létrejöttét.³

III. Károly utasítására alakították meg 1721-ben a pesti vallásügyi vegyes bizottságot (*Mixta Religionaria Commissio*), amelynek elvileg az volt a feladata, hogy a protestánsok vallási sérelmeit kivizsgálja, de a bizottság valójában a katolikus egyház igényeit szolgálta ki. A bizottság 1721 és 1722 között ülésezett Pesten, de a tagok nem tudtak határozatot hozni, ezért a király végül a vallási kérdéseket 1731-ben az *I. Carolina Resolutió*ban szabályozta. A pesti vallásügyi vegyes bizottság számunkra azért érdekes, mert a fegyelmzés igényével lépett fel, hiszen az uralkodó érdekei mentén kívánta a protestáns egyházakat megregulálni, miközben komoly inventarizációs munkát is végzett: összeírta a királyság akkor létező protestáns egyházközségeit. Ezek az összeírások általában az egyházközségek múltját vizsgálták: az összeírók arra voltak kíváncsiak, milyen bizonyítékok voltak arra, hogy az adott eklézsia protestáns múlttal rendelkezett-e. A vegyes bizottság a törököktől visszafoglalt területeken csak azt vizsgálta, hogy 1721-ben működött-e protestáns egyház az adott településen, míg a többi területen azt is megnézték, hogy 1681-ben mi volt a helyzet.⁴

1725-ben III. Károly újabb országos összeírást rendelt el, ezúttal viszont már a protestáns egyházak megkerülésével a Helytartótanács és a vármegyék szerveire bízta a feladatot. Az uralkodói parancsnak csak a vármegyék töredéke tett eleget: a volt hódoltsági területek esetén igen felületes munkák születtek, a kimutatások igen hiányosak maradtak.⁵

Az inventáriumok régóta fontos forrásai a történeti kutatásoknak: komoly módszertani munkák állnak a rendelkezésünkre, hogyan lehet őket felhasználni a néprajz, a művelődéstörténet, az egyháztörténet, az olvasmánytörténet és még sok

³ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 11–16.

⁴ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Budapest, KGRE Hit tudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997, 54–55.; Ladányi Sándor: Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság, *Református Egyház*, XXVII. évf. 1971, 200–204.; Ladányi Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf. 1972, 91–118.; Ladányi Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében, *Limes*, XIV. évf. 2001/3., 43–48.

⁵ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf. 1958, 34–74.

egyéb tudomány területén.⁶ Kevésbé aknázták még viszont ki azt a bennük rejlő lehetőséget, amely a fegyvelmezés és a kulturális emlékezet összekapcsolásából jön létre: a hatalom ellenőrző szándéka kikényszeríti inventáriumok készítését, ezért az inventáriumok készítői éppen a hatalom túlsúlyának kiegyenlítésére olyan adatokat is rögzítenek, amelyek a múltban történt eseményeket mutatják be.

Véleményünk szerint a Békési Református Egyházmegyében keletkezett 18. századi összeírások elemzése kimondottan érdekes ebből a szempontból, mert ezen a területen olyan inventáriumok állnak a rendelkezésünkre, amelyek egyszerre a Habsburg elnyomás és a református múlt igazolása miatt készültek el. Természetesen az ország más területén is készültek ilyen dokumentumok, de a békési egyházmegyében ekkor keletkeztek az első ilyen jellegű források, mert a 18. század előtt sem az esperességnek, sem az egyházközségnek nem keletkeztek – vagy nem maradtak fenn – iratai. Az írásbeliség alacsony foka miatt az első dokumentumok különösen fontosak a kulturális emlékezet szempontjából, mert ezek az iratok mutatják be leghitelesebben az esperességben élők legkorábbi emlékezetét.

Művelődési szempontból ez a terület perifériának számított. Az itt élő kálvinisták többsége iskolázatlan volt, amely életmódjukból adódott, ugyanis alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a hívők többsége mezőgazdasági tevékenységből tartotta fenn magát. A református nemesség többsége is paraszti életmódot folytatott, igen kevés olyan családot találunk köztük, akik a középnemesség anyagi szintjén éltek. Igaz, lakott ezeken a településeken kis számban iparos és néhány világi értelmiségi is (például gyógyszerész, orvos), de jól képzett, iskolázott csoport a lelkipásztorokon és néhány világi emberen kívül nem volt köztük. Rendszeresen előfordultak olyan esetek is, amikor a település vezetőiről kiderült, hogy alig birkóztak meg a betűvetés tudományával: 1760-ban Hódmezővásárhelyen a főbíró csak keresztet tudott tenni az iratokra. Az esperességben református nagygymnázium is csak egy működött ebben az időszakban: ez Hódmezővásárhelyen volt található. A békési, makói és a szentesi partikula szintje ekkor még

⁶ Erdmann Weyrauch: *Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksheschichte*, in: Reinhard Wittman (Hrsg.): *Bücherkataloge als Buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1985, 299–312.; Benda Gyula: *Az inventáriumkutatás problémái, Társadalomtörténeti Hírlevél*, 1990/3–4. 54–57.; Ruth-E. Mohrmann – Klaus Roth: *Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert“*, in: Ad van der Woude – Anton Schuurman (eds.): *Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers present at the Leeuwenborch Conference Wageningen, Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool, 1980, 97–114. Horváth József: *A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásának forrásai*, in: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. köt., Veszprém, 2013, 207–220.; Monok István: *Könyvkatalogusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720*, Szeged, Scriptum, 1993, 18–37.

csak a kisgimnáziumi oktatás színvonalát érte el. Az egyházmegye településein a vizsgált korszakban nem működött sem tipográfia, sem könyvkereskedő, a gyűlekezetekhez legközelebb Nagyváradon és Temesváron volt található nyomda.⁷

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, vagyis a Magyar Királyság délkeleti részén volt található. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a II. *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonnégy anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Szentest, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később Mária Terézia uralkodása alatt az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁸ Az egyházmegye 1734 után már „Békési tractusként”⁹ nevezte meg önmagát, és ezt a nevet viselte egészen 1821-es átalakításáig.¹⁰

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy a Magyar Királyság délkeleti részén élő reformátusok, milyen inventáriumokat állítottak össze a 18. század során, és ezeket hogyan tudták a kulturális emlékezet szolgálatába állítani. Az elemzés során külön ki fogunk arra térni, hogy az elkészült inventáriumok mennyire szolgálták ki a Habsburg-uralkodók protestánsok felett kialakítani kívánt ellenőrző, fegyelmező igényét, és ezzel szemben hogyan jelent meg a református múltat igazoló kulturális emlékezet.

Jelenlegi ismereteink szerint sem a pesti vallásügyi vegyes bizottság, sem a Helytartótanács vallásügyi iratai között nem találunk a Békési Református Egyházmegyére vonatkozó összeírásokat. A vegyes bizottság a Körösöktől délre eső területen semmilyen inventarizációs munkát nem végzett. Egyedül az éppen

⁷ Szabó Ferenc: Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig, in: uő (szerk.): *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008, 137–210.; Felix Milleker: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, Peter Kuhn, 1926, 4–5.; Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 154, 194, 215, 263–264, 291.; Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 85–91.; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi sajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999, 184, 212.; Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 80–82, 87–90.

⁸ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 86.; Kis: *A Békési-Bánáti*, 69–70, 87–91.

⁹ TtREL I.29.a.1. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházmegyei közgyűlések 1712–1778*; Kis: *A Békési-Bánáti*, 69.

¹⁰ Nagy László – Cs. Szabó István: *A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene*, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 55.

megszűnőben levő Zarándi Református Egyházmegye gyülekezeteit sorolta föl, illetve a hódmezővásárhelyi református-katolikus villongásokról tudósított.¹¹ Ráadásul sem a földesúri birtokigazgatás, sem a vármegyei közigazgatás nem készítette a Dél-Alföldön inventáriumokat a reformátusokról, ezért csak az egyházigazgatás két szintjét, az esperesi és a gyülekezeti iratanyagot tudjuk bemutatni.¹²

Tudjuk, hogy a hazai református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelképásztorként szolgált.¹³ Ez azonkívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani. A tiszántúli egyházkerületben 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.¹⁴

Az iratkezelési utasításokat a békési egyházmegyében is betartották: ma is megtalálhatóak az egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei és az egyházlátogatások protokollumai.¹⁵ A források tanúsága szerint az egyházlátogatások során vizsgálták meg a gyülekezetekben előforduló panaszokat, és az egyházmegyei gyűlés tárgyalta azokat, ha nem sikerült helyben elintézni őket. A vizitáció során készült beadványok, panaszok többnyire elkallódtak, mára már csak a jegyzőkönyvi bejegyzések tudósítanak a nézeteltérésekről.¹⁶ Az egyházlátogatások so-

¹¹ MNL–OL N 97. 8. csomó Lad. BBB Fasc. M. nr. 70. fol. 222r – 225r *Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány iratai 1720–1722. Az egri püspökség kimutatásai a protestánsokról, 1721. június 5.*; N 97. 2. csomó Lad. AAA Fasc. D. nr. 76. *Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány iratai 1720–1722. Berkes András váci vikárius tiltakozása a tiszatúri, az aszódi és hódmezővásárhelyi templomfoglalások ügyében.*

¹² Vö. MNL–OL C 40 *Helytartótanácsi levéltár. Acta religionaria 1724–1783*; P 398 *Károlyi család nemzetségi levéltára. Missiles*; MNL CsML–Szeged IV.A.1.b. *Csanád vármegye levéltára. Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok 1717–1786*; MNL CsML–Sz IV.A.1.t. *Csongrád vármegye levéltára. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Jelentések 1701–1786*; MNL BML IV.A.1.b. *Békés vármegye levéltára. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok 1715–1847.*

¹³ Molnár Ambrus: *A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, Theológiai Szemle, XXXVIII. évf. 1995/5., 269–274.*

¹⁴ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből, Debrecen, Debreceni Református Theologiai Akadémia, 1964, 68.*

¹⁵ TtREL I.29.a.1. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházmegyei közgyűlések 1712–1778*; I.29.a.2. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*; I.29.h.1. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.*

¹⁶ Például Domokos Lőrinc főgondnok 1800. május 27-én írásban beadott egy előterjesztést az egyházmegye közgyűlése számára, de maga az irat elkallódott, csak annyit tudunk róla, hogy

rán az esperes a gyülekezetek vagyoni állapotát is felmérte. 1809-ben a tiszántúli egyházkerületben ezeket a vagyoni összeírásokat összesítették, mert az 1791. évi 26. törvény 12. pontja arra kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét. Ennek köszönhetően a békési egyházmegye ingatlanairól és ingóságairól is pontos képet kapunk.¹⁷

1809 előtt viszont egyházmegyei szinten nem készült semmilyen inventárium. Ennek ellenére vannak arra utaló jelek, hogy az esperesség nyilvántartotta az egyház vagyoni és személyi állapotát, amelynek során megpróbálta a katolikus beavatkozást (fegyelmezést) visszaverni, és a kulturális emlékezet eszközeit felhasználva létezését igazolni.

Az egyházmegye első jegyzőkönyvének első bejegyzése a partiumi lelkészek nemesi státuszának bizonyításával foglalkozik: 1629-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelemként egy olyan kollektív nemesítést hajtott végre, amely a fejedelemség összes református lelképásztorát nemesi előjogokkal ruházta fel. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével ez a jog elveszett, de a 18. században a Partiumban élő lelképásztorok megpróbálták ezt a kiváltságot örökölhetővé tenni, amellyel a bejegyzés tanúsága szerint a békési egyházmegyében is megpróbálkoztak. Lépésükkel a fennálló uralmi rend szabályai ellen próbáltak fellépni, amelyhez a történelmi múltat hívták segítségül.¹⁸

Ehhez hasonló – már az inventáriumok jellegéhez jobban hasonlító – az egyházmegyében felszentelt lelkészek és rektorok névsora, amely nemcsak a jelölt nevét, hanem részletes életrajzát is tartalmazza 1675-ig visszamenőleg. A jegyzőkönyv vezetői nyilván tisztában voltak azzal, hogy csak ilyen adatok nyilvántartásával tudják igazolni lelképásztoraik működésének legális voltát.¹⁹

A békési egyházmegyében csak 1787-től kezdve maradtak fenn az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Sajnos viszont ezekben részletes összeírások nem találhatóak, noha a vizitáció során minden esetben ellenőrizték az egyházközségek vagyoni állapotát. A jegyzőkönyvekben viszont csak annyit jegyeztek föl, hogy rendben találták-e az adott gyülekezet vagyoni állapotát, vagy sem.²⁰ A Türelmi rendelet

azt felolvasták a gyűlésben. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés, Gyula, 1800. május 27., in: *Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*.

¹⁷ Szabadi István (szerk.): *„Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Közttek...” A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegye Vagyonösszeírási Jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TtREL, 2016, V–VI, 1–31.

¹⁸ TtREL I.29.a.1. Vö. Dáné Veronka: „Hogy összes örökösüket... mindenki becsülje”. Bethlen Gábor protestáns(?) lelkészutód nemesítéséről, in: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházipolitikájáról*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2014, 59–74.

¹⁹ TtREL I.29.a.1.

²⁰ TtREL I.29.h.1.

kibocsátása előtt a katolikus egyház joga volt egyházlátogatást tartani. Érdekes, hogy a katolikus egyházigazgatás alaposabb felméréseket végzett. A Békési Református Egyházmegye három katolikus püspökség felügyelete alá tartozott, mert az egyházközségei a váci, a nagyváradai és a csanádi püspökségek hatáskörébe tartoztak.²¹ A három katolikus egyházmegye közül valójában csak a váci végzett alapos munkát: a 18. század során többször is összeírták a hódmezővásárhelyi református templom és parókia felszereléseit, noha ez is kimerült az egyházközség ingatlanainak megemlítésében, valamint földbirtokainak ismertetésében.²² A nagyváradai egyházmegyében 1730-ban és 1732-ben lezajlott vizitációkban Csáky Miklós és Forgách István inkább teológiai problémákat tárt föl, a gyulai és a gyomai reformátusok anyagi viszonyairól nem sokat jegyzett föl.²³ 1751-ben szintén lezajlott egy vizitáció, de jelenleg ez az iratanyag nem elérhető, így nem tudjuk, milyen jellegű munkát végzett a püspök a reformátusok között. Csak annyi információ áll a rendelkezésünkre, hogy Mária Terézia uralkodói parancsban kötelezte a nagyváradai püspököt a vizitáció és az összeírás megvalósítására.²⁴ Egész biztosan végzett egyházlátogatásokat a csanádi püspök is, viszont a fennmaradt iratok nagyon töredékes képet mutatnak. Mégis úgy tűnik, hogy Csanádban részletesen összeírták a református gyülekezeteket is. Erre az alapos összeírásra való törekvése egyedül a lélekösszeírásokból következtethetünk, mert ezek olyan részletességgel készültek, amelyek arra utalnak, hogy komolyabb vizitációs inventáriumokat is összeállítottak: 1779-től kezdve a csanádi egyházmegyében esperességenként lélekkimutatásokat készítettek, amelyek a protestánsok által lakott településekre is kiterjedtek. Aprólékosságuk nem azért rendkívüli, mert protestáns többségű falvakat is felmértek, hanem azért, mert olyan helységekben is összeírták a reformátusokat, amelyekben a református egyház igazgatása semmit sem tudott az ott élő hitsorosairól. Így például a katolikus kimutatások szerint élt néhány református

²¹ Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1–2. köt., Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915–1917; Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867; Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*, 1–3. köt., Nagyvárad, Franklin, 1883–1884.

²² Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 2004, 131–141.

²³ RNL B Nagyváradai Római Katolikus Püspökség Levéltára (Fondul Episcopoi Romano-Catolice Oradea), Dioecesisana 442. iratcsomó.

²⁴ TtREL I.29.f.1. *Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768*. Emődi András szóbeli tájékoztatása szerint az 1751-es vizitáció iratanyaga lappang.

család Eleken, Buttyinban és Menyházán.²⁵ A néhány fennmaradt vizitáció inventárium jellegű anyagot nem tartalmaz, csak arra tér ki, milyen épületben tartották a kálvinisták az istentiszteleteket, és milyen vallási konfliktusok merültek fel.²⁶

Mindezek után kicsit későinek tűnik, hogy a békési egyházmegye csak 1809-re készült el az esperesség inventarizálásával. Valószínűleg szervezetszociológiai problémák játszhattak ebben közre, noha a tiszántúli egyházkerület többi egyházmegyéiben is csak ekkora készültek el ezzel a munkával. Az összeírásokban az egyházközségek múltjára is találunk utalásokat, például a hódmezővásárhelyi templomok építésére, a szentesi templom és iskola emléktábláira, a gyulai templom leégésére. Az inventáriumok különlegessége, hogy magyarittebei templomban oltárként írták le az úrasztalát, amely középkori eredetű templomok esetén előfordulhatott, de a település nem is létezett 1786 előtt. Református telepesek alapították azt, és 1795-ben épült temploma vályogfalú és nádtetős volt, vagyis ideiglenes épületnek tekinthetjük.²⁷ Véleményem szerint itt nem arról van szó, hogy 1809-re már értelmét veszítette a katolicizmussal való szembenállás, ezért nem tettek különbséget az oltár és az úrasztala között, hanem arról, hogy a Bánátban létrejött telepes falvak vallási identitása gyenge volt. A katolikus és a református templombelső szembetűnő eltérése nem tűnt fel az ittebeieknek. Mindehhez még figyelembe kell azt is vennünk, hogy evangélikus hatás is okozhatta ezt, hiszen a Bánátban a reformátusok gyakran az evangélikusokkal alakítottak közös egyházközségeket. Az evangélikus templomokban viszont szintén oltár található.²⁸

Az egyházmegye tevékenységét értékelve azt kell mondanunk, hogy az inventáriumok készítésére voltak törekvések, de a katolikus egyház hatalmával szemben nem ebben találták meg a leghatékonyabb fegyvert, a kulturális emlékezet rögzítése nem ezekben történt meg. Az egyházközségek szintjén viszont árnyaltabb kép tárul elénk.

A békési egyházmegyében 1787-ben és 1811-ben részletesen szabályozták, hogy milyen iratokat kellett az egyházközségnek vezetnie: a gyülekezet lelkipásztornak kötelessége volt az anyakönyveket rendszeresen vezetni, a Helytartótanács és az egyházi körrendeleteket önálló jegyzőkönyvben nyilvántartani. Érdekes,

²⁵ TML jelzet nélkül, *Lélekösszeírás a csanádi püspökség eleki esperességében, 1779.*

²⁶ TML jelzet nélkül, *Protestánsokat is megemlítő egyházlátogatás a csanádi püspökség pécskai és eleki esperességében, 1779.*

²⁷ Szabadi: *Mindenek*, V–VI, 1–31.

²⁸ Az evangélikus-református közös gyülekezetekről lásd: Fata Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014, 327–328.

hogy egyik esetben sem említették meg külön a (presbiteri) jegyzőkönyv kezelését, valószínűleg azért, mert a matrikulával (anyakönyvvel) azonosnak tekintették, így nem tartották szükségesnek arról külön rendelkezni.²⁹

Az erős írásbeliség hiánya a katolikus elnyomással szembeni ellenállás lehetőségére is sokszor rányomta bélyegét. Több egyházköztség életében igen komoly problémát jelentett annak felkutatása, hogy mikor jött létre az adott településen a református gyülekezet. A vésztői lelkipásztor 1786-ban szomorúan állapította meg, hogy semmilyen írásos dokumentum nincs a templom eredetéről, de még a közösségi emlékezet sem tudta azt egyértelműen megmondani, hogy „mitsoda vallású emberek építették ezen templomot, mi féle nemzettség tisztelte benne az Istent arra senki nem emlékezik”.³⁰ Ehhez hasonlóan alakult a helyzet Borossebesen is, mert 1806-ban a lelkipásztor csak 1765-ig visszamenőleg tudta kideríteni a gyülekezetben szolgált lelkipásztorok neveit, a többi információ az írásbeliség hiánya miatt elveszett.³¹

Több egyházközségben semmilyen írásos dokumentumot nem használtak fel a gyülekezet eredetének bizonyítása érdekében, hanem csak a helyi idős emberek emlékezete alapján állították a református egyház létezését. Öcsödön például csak 1806-ban kezdték el a gyülekezet múltját kutatni, de érthetően az ekkor élők már semmit nem tudtak a reformáció korszakáról mondani:

ad primum. A mostan élő emberek nem emlékeznek ugyan arra, hogy hallottak volna a régiektől, hogy ezen Ekkelsia a Reformatiokor fundáltatott volna...

ad secundum. Hallottak a mostani embereink közzül sokan, hogy a posztaságra jutása előtt ezen Ekklesiában fa templom volt, és harang láb...³²

Gyulaváriban még az öcsödihez is később, csak 1826-ban írták meg először a gyülekezet történetét. Igaz, itt nem is a hitújításkori eredetet igyekeztek bizonyítani, hanem azt, hogy a román lakosok elköltözésével a falu szintiszta reformátussá vált:

Gyula Váriban a régi öregek előadása szerint Oláhok laktak, de mikor ülték meg nem tudatik. Az oláhok közzé ugy szivárogttak idővel a Tisza hátrol az eslöbbi Magyarok neveztesenn az ezen Irás idejében élt 84 esztendőš Pap Mihály nevű öregnek és az

²⁹ TITREL I.29.h.1. 1787-es és 1811-es egyházlátogatások szabályai.

³⁰ Vésztői Református Egyházköztség levéltára I.450.a.1. *Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal.*

³¹ Borossebesi Református Egyházköztség levéltára b.1. *Lelkeszi névsor 1765–1848, Kurátori számadás 1812–1846, Mindenés jegyzőkönyv (1806) 1824–1849.*

³² Öcsödi Református Egyházköztség levéltára I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869.*

Arato Familiának ősei Kis Arból, a Nagy nevenn lévőké a Szilágyból, a Csukásoké a N. Kunságból (vagy Kabáról?), a Dasndé Familia tőrsőke Ér Semjénből, a Nagy György familiájé Erdélyből, demikor nemtudatik.

Egynehányból idővel annyira szaporodtak, hogy predikátorjok is lett [tudni] i[llik] először Mándoki István, a 2dik a Fási elpusztult Ekklesia predikátora Szathmári Jősef, amikor az ekklesia már 70 házból állott... és ekkor lett tiszte Refta Ekklesia a Vári Ekklesia...³³

Arra is találunk példát, hogy az egyháztagek minden baj okozójának tartották az inventáriumokat, és abban nem a bizonyító iratot látták, hanem a kizsákmányoló hatalom eszközét. Öcsödön 1794-ben Kiss András helybeli lakos a bírői lajstromokat megcsönkította. Nyilvánvalóan ezt azért tette, mert úgy gondolta, ha elpusztítja az adóösszeírást, akkor mentesülni fog a közterhek alól. Arra nem gondolt, hogy az iratok elpusztításával a törvényi kötelezettségei nem fognak eltűnni.³⁴

Erdősebb gyülekezetekben viszont már a 18. század első felében összeírták az egyházközsege tagjait és ingatlanait. Békésen okiratok másolásával igyekeztek a templom református eredetét bizonyítani. 1732-ben Szikszai György írta be az anyakönyv első lapjára azt a feljegyzést, amelyben Békés vármegye főispánja, Löwenburg János Jakab igazolta, hogy a településen korábban is állt már kálvinista templom. Szikszai nem tartotta elegendőnek a vármegyei igazolás lemásolását, hanem azt követően elkészítette a békési református családok teljes jegyzékét is, amelyben kitért a fontosabb adományozókra is:

Anno 1732 Mensis Julii Die 4

Az Urnak Haza a régiség miat és a sok változások miat a régiség miat dúllő félben lévően újonnan építetett (még pedig az előtt fábul lévően) új teglákból új fákból úgy hogy valamely régi épület(nek) az az vagy közönséges háznak vagy Templomnak csak egy darab furt[?] vagy faja is ebben nem csináltatott, hanem a régi fa Templom helyén (a mellyis három izben fábul azon egy helyen Reformátusoktól csináltatott volt) a Békési Szent Ecclesianak igaz Református Tagjaitul maguk költsége által fel álltatott a mint ennek nyilvánvalóságáru tanubizonyásgot tesznek e következő megjegyzesek Békés Vármegyének Fő Espánnya Levenburgch ŐNagysága. Örökös földesura Harocher György ŐNagysága...³⁵

³³ Gyulavári Református Egyházközsege levéltára I.162.a.1. *Keresztelési (1825–1856), házassági (1825–1855, 1920–1926) és halottak anyakönyve (1852–1856). Konfirmáltak anyakönyve 1889–1909, 1912–1941, egyháztörténeti feljegyzésekkel.*

³⁴ MNL – JNSZML V.662.a.1. nr. 14. *Öcsöd nagyközsége iratai. Tanácsülési és peres jegyzőkönyvek 1782–1848. Kiss András 44 éves öcsödi református lakos pere, 1794. március 20.*

³⁵ Békési Református Egyházközsege levéltára. Anyakönyvek. I.62.a.2. *Szüldöttek, összeeskettek, megholtak, s némelly az Ekklesiát s Várost illető jegyzetek jegyző könyve 1773–1783 évig.*

Való igaz, hogy Békésen a reformáció már igen korán elterjedt, de az korántsem jelentette azt, hogy csak református gyülekezet létezett a mezővárosban. Erről viszont nem szívesen beszélnek a kálvinista emlékezetformálók. Bod Péter egyenesen azt állította, hogy Békésen nem vert gyökeret a szentháromság-tagadás. Holott jól tudjuk, a 16. században a reformátusok és az unitáriusok között volt Békésen egy hitvita, amelynek az lett az eredménye, hogy Békésen a hívők egy részét meggyőzték az unitáriusok, és Tóth Miklós erdélyi antitrinitárius vezetőt akarták lelkészüknek meghívni. Sőt! A vita hatására a református mágocsi lelkész is kijelentette, hogy gyülekezetével együtt át akar térni az unitárius hitre.³⁶

A közösség kollektív emlékezetére épülve készültek lelkészi névsorok is. Ezek bizonyos esetekben nemcsak a lelkipásztorok neveit és szolgálati idejét közlik, hanem részletes életrajzi adatokat is tartalmaznak. Közülük 1675 az a legrégebbi dátum, amelyet sikerült így rögzíteni: a makói egyházközség krónikája szerint 1675-től szolgált a településen Bökényi János.³⁷ A gyulai tűzvész után Juhász István prédikátor szintén az emlékezetre alapozva írta meg az eklézsia történetét. Ő 1736-ig tudta visszavezetni a városban szolgált lelkészek névsorát, és ő is részletes biográfiai adatokat közölt.³⁸ A többi történeti feljegyzés csak a lelkészek neveit sorolja föl, de a régmúlta való odafigyelést mutatja, hogy Dobozon még így is 1634-től kezdve ismerik a faluban szolgált prédikátorok névsorát.³⁹ Öcsödön csak 18. századi listát tudtak összeállítani, amely 1715-től kezdődően tartalmazza a lelkészek névsorát.⁴⁰ Gyomán a rektorok neveit gyűjtötték így össze. Ezt a listát több kéz írta, és rengeteg betoldást tartalmaz, ennek alapján a Gyomán legkorábban szolgált rektor nevét 1763-ból ismerjük. Ez igen gyenge közösségi emlékezetre utal, mert a listát 1794-ben írták, vagyis alig 30 év távlatára tudtak visszaemlékezni.⁴¹ Még gyengébb a nagyzeréndi eklézsia kollektív emlékezete, mert az 1790-ben nyitott anyakönyvben meg sem kísérelték a faluban korábban szolgált lelkipásztorok nevét összegyűjteni. Helyette csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve vezették a névsort egészen 1907-ig.⁴²

³⁶ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*, Budapest, Balassi, 1998, 36–39.; Molnár Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, 1999, 25–27, 33–36.

³⁷ Makói-Belvárosi Református Egyházközség levéltára I.250.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812.*

³⁸ Gyulai Református Egyházközség levéltára I.160.b.1. *Presbiteri, leirati és egyházfegyelmi jegyzőkönyv 1793–1841.*

³⁹ Dobozai Református Egyházközség levéltára I.124.a.2. *Keresztelési (1808–1824), házassági (1808–1833) és halotti (1808–1838) anyakönyv.*

⁴⁰ Öcsödi Református Egyházközség levéltára I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869.*

⁴¹ Gyomai Református Egyházközség levéltára I.157.a.5. *Halotti anyakönyv 1794–1826.*

⁴² RNL A fond nr. 2081. *Nagyzeréndi Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839.* fol. 6r.

Hódmezővásárhelyen a református partikula 1758-tól kezdve nyilvántartotta az iskola könyvtári állományát, amelyben a változásokat is rögzítették. Így például a gyarapodást és a hiányt is. Ritkán még a használatra vonatkozóan is tettek megjegyzéseket, amelyek során a kölcsönzés tényét rögzítették, de a kulturális emlékezet tipikus jegyeit is megtaláljuk benne, mert Szőnyi Benjámín helybeli lelkipásztor adományait is rögzítették, vagyis fontosnak tartották, hogy az adományozó a református iskolának ajándékozott könyveket, nem pedig az egyházközségnek. Az természetesen fel sem merült, hogy Szőnyi a katolikus parókiának akarta volna bármelyik ajándékát adni.⁴³

A fentebb felsoroltakhoz képest teljesen külön csoportba sorolhatjuk azokat a történeti feljegyzéseket, amelyek kizárólag csak az egyházközség egykori vagyoni helyzetét tárták föl. Így például Nagyzeréden 1790-ben bemásolták az anyakönyvbe az 1777-ben kötött malombérleti szerződést.⁴⁴ 1784-ben az erdőhegyi anyakönyvben rögzítették, miszerint letették az új templom alapkövét. A bejegyzés írásképeiből nem egyértelműen eldönthető, hogy a templomépítéshez kapcsolódik Bíró Jánosné 20 krajcár adománya, de elképzelhető, hogy ilyen csekély összegű adományt is fontosnak tartottak feljegyezni.⁴⁵ Köröstarcsán 1777 és 1801 között vezették a gyülekezet számára felajánlott összegeket. Annak ellenére, hogy ezek az adományok az anyakönyv „Megjegyzésre méltó Ekklesiái Dolgozások” című részében találhatóak, valójában nem történeti adatok, mert ugyanúgy, mint a nagyzeréndi lelkipásztorok esetében, itt sem a múltból gyűjtötték össze az adatokat, hanem csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve.⁴⁶

A 18–19. század fordulóján viszont hirtelen megugrik a klasszikus inventáriumi számok száma. Ekkortól kezdve az egyházközségek részletes jegyzékeket kezdtek el készíteni ingatlanaikról és ingóságaiukról. Ez a folyamat a dél-alföldi református paraszti világban is megfigyelhető, mert ebből az időszakból maradt ránk olyan paraszti feljegyzések, amelyek állatösszeírásokat, szolgabérek tartalmaztak.⁴⁷ Az egyházközségek esetében természetesen nem a lábasjóság összeírása volt a jellemző, hanem a klenódiumok, az ingatlanok és a földtulajdon pontos rögzítése.

⁴³ Zvara Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvtárosa*, Budapest–Eger, Kossuth, 2012, 13–101.

⁴⁴ RNL A fond nr. 2081. *Nagyzeréndi Református Egyházközség keresztelei, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839*. fol. 1r.

⁴⁵ RNL A fond nr. 2046. *Erdőhegyi Református Egyházközség keresztelei, házassági és halotti anyakönyve 1772–1800*.

⁴⁶ Köröstarcsai Református Egyházközség I.232.a.1. *Keresztelei, házassági és halotti anyakönyve 1777–1830*.

⁴⁷ Farkas Ferenc: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1974*, 70–80.

Így például 1810-ben Rittbergen tételesen összeírták az úrasztali edényeket és az imaházat, amelyben arra is kitértek, hogy a gyülekezet „a temesvári tekintetes Administration” adományaként kapta meg a boroskancsót és a borospoharat.⁴⁸

A szentesi református iskolában szintén a 19. század elején írták össze az intézmény ingóságait. Az inventáriumban jelentős helyet foglal el az iskolai könyvtár katalógusa. 1807 és 1827 között részletes kimutatásokat állítottak össze az elhasznált tankönyvek cseréjéről, az új kötetek beszerzéséről és a kölcsönzésekről. A tanári kar változása esetén átadás-átvételi jegyzőkönyveket is készítettek.⁴⁹ Ez az összeírás a tanulmány elején említett fegyelmezés igényével lépett fel, hiszen arra volt alkalmas, hogy segítségével kiderítsék az iskolának anyagi kárt okozók személyét. Hiányzik belőle viszont az a fegyelmezési típus, amelyet korábban egyfajta önigazolásnak írtunk le: egyetlenegy bejegyzés sem vonatkozik az iskola létjogosultságának igazolására.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a felsorolt példákából kiderül, hogy az egyházközségek vagyoni helyzetének és múltjának pontos megismerését sokszor megnehezítette az írásbeliség hiánya. Ez viszont nem azt jelentette, hogy ne törekedtek volna vagyonuk és reformátusságuk megőrzésére. A fegyelmező hatalommal szemben az inventáriumokban is felvették a harcot, hiszen Békésen 1732-ben a vármegye főispánjának igazolása mellett bizonyították az egyházközség református eredetét, múltját, amelyet azzal is megerősítettek, hogy részletesen összeírták a mezőváros kálvinista családjait.

Az egész egyházmegyét tekintve ez azt jelenti, hogy a Békési Református Egyházmegyében a fegyelmezésre (elnyomásra) törekvő katolikus egyház részletes összeírásokat készített a reformátusok anyagi és szellemi helyzetéről. Ezek a fegyelmező hatalom számára eszközökké váltak további ellenőrzési lehetőségek bevezetésére. Ennek ellensúlyozására a református egyház is összeállította a saját inventáriumait, amelyekben a kulturális emlékezetre is utaló feljegyzéseket is találunk. Többek között ilyen a hódmezővásárhelyi templom református eredetének igazolása, vagy a makói és dobozi lelkipásztorok 17. századi listájának összeállítása. Olyan nyilvántartások is készültek, amelyekben egyáltalán nem szerepelnek a református múlt igazolásával kapcsolatos adatok. Jó példa erre a szentesi iskola 1807 és 1827 között vezetett összeírása. A műveltségi állapotok fejletlensége miatt viszont igen csekély számú inventárium keletkezett, ellentétben az erdélyi református egyházzal. A főkonzisztóriummi levéltár már a 18. század elején létrejött: 1709-ben egyértelmű adatunk van arról, hogy az iratokat már elkezdték rendezni,

⁴⁸ TtREL I.29.i.199. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. A rittbergi egyház úrasztali edényeinek összeírása, 1810.*

⁴⁹ SzNREL I.375.f.1. *Iskolai iratok. Protokollum 1795–1850.*

amit még több rendezés követett.⁵⁰ A Békési Református Egyházmegyében az iratkezelés száz évvel később jutott el oda, hogy az összeírásokat egyházmegyei szinten felügyeljék és összesítsék.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BML: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár

MNL CsML-Sz: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár

MNL CsML-Szeged: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár – Szegedi Levéltár

MNL – JNSZML: Magyar Nemzeti Levéltár – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár

MNL–OL: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

RNL A: Román Nemzeti Levéltár Arad megyei fiókja, Arad

RNL B: Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei fiókja, Nagyvárad

SzNREL: Szentés-Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára

TML: Temesvári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára (Temesvár)

TtREL: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom*, Budapest, Balassi, 1998, 36–39.

BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016.

BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.

BENDA Gyula: Az inventáriumkutatás problémái, *Társadalomtörténeti Hírlevél*, 1990/3–4.

BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, 1–3. köt., Nagyvárad, Franklin, 1883–1884.

CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1–2. köt., Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915–1917.

⁵⁰ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása*, Kolozsvár, EME, 2000, 98–99.

- CsÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf. 1958.
- DÁNÉ Veronka: „Hogy összes örököseiket... mindenki becsülje”. Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről, in: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”*. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2014.
- ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi sajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999.
- FARKAS Ferenc: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1974*.
- FATA Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014.
- FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés*, Budapest, Gondolat, 1980, 267–309.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 2004.
- HORVÁTH József: A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásának forrásai, in: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. köt., Veszprém, 2013.
- KIS Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992.
- LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf., 1972.
- LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3.
- LADÁNYI Sándor: Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság, *Református Egyház*, XXVII. évf., 1971.
- LADÁNYI Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Budapest, KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997.
- MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988.
- MILLEKER, Felix: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, Peter Kuhn, 1926.
- MOHRMANN, Ruth-E. – Klaus Roth: Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert”, in: Ad van der Woude – Anton Schuurman (eds.): *Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers present at the Leeuwenborch Conference Wageningen, Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool, 1980.

- MOLNÁR Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5.
- MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, 1999.
- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720*, Szeged, Scriptorum, 1993.
- NAGY László – Cs. Szabó István: A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000.
- OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása*, Kolozsvár, EME, 2000.
- SZABADI István (szerk.): „Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Közttetek...” *A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék Vagyonösszeírási Jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TtREL, 2016.
- SZABÓ Ferenc: Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig, in: uő (szerk.): *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008.
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1964, 68.
- TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- WEYRAUCH, Erdmann: Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksheschichte, in: Reinhard Wittman (Hrsg.): *Bücherkataloge als Buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1985.
- ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, Budapest–Eger, Kossuth, 2012.

ABSTRACT

Hegyí Ádám: What role did inventories play in shaping cultural memory among Calvinists at a low level of literacy in the Kingdom of Hungary in the 18th century?

In the 18th century, in the Kingdom of Hungary, Protestants lived in a difficult situation because the state religion was Catholic. With the application of various legal instruments, the Calvinist and Lutheran churches were gradually forced by the rulers to retreat. One of these instruments was that the religious freedom of Protestants was abolished in several settlements, arguing that they could not justify the creation of the church in the 16th century. Protestants tried to resist

this process, but there were significant cultural differences between the dioceses in different parts of the country. In the western and northern regions, there was a strong literacy from the 17th century onwards that allowed church leaders to prove their existence and development. In the southeast parts, however, literacy in the church only appeared in the mid-18th century, and cultural memory was based on verbalism. Despite poor literacy, there were attempts to prove the truth of Protestants with written documents. Many of these were inventories, because such censuses included relics (bells, chalices, tablecloths) that were made in the 17th century.

In this study, we examine the inventories compiled by the Calvinists living in the southeastern part of the Kingdom of Hungary during the 18th century and investigate how they became part of cultural memory.

Keywords: Kingdom of Hungary, Reformed Church, cultural memory, inventories